

İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt / Vol: 6, Sayı/Issue: 3, 2017

Sayfa: 1509-1534

Received/Geliş: Accepted/Kabul:

[23-05-2017] – [13-07-2017]

İnsan İskeletindeki Kemik/Eklem Sayısı Hakkında Bilgi İçeren Hadisler Üzerine Eleştirel Bir Araştırma

Osman ORUÇHAN

Yrd. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Asst. Prof., Pamukkale University, Theology Faculty

orcid.org/0000-0002-2076-3182

ooruchan@pau.edu.tr

Öz

Her insanın günlük olarak sadaka vermesi gerektiğini ifade eden bir grup hadis bulunmaktadır. Bu hadislerin bir bölümünde ise insan iskeletinde üç yüz altmış kemik, küçük kemik, mafsalsal da damar bulunduğu ifade edilmiştir. Bu bilgiler, geçmişten günümüze pek çok Müslüman yorumcunun dikkatini çekmiştir. Onlardan bazıları, bu bilgilerin Hz. Peygamber'in bir mucizesi olduğuna inanmaktadır. Ne var ki, bu inanç doğru değildir. Bu makalede, konuyla ilgili hadisler kaynaklardan tahrîc edilerek, senet ve metin açısından tetkik ve tenkit edilmiştir. Ayrıca gerek geçmişte, gerekse son yüzyılda hadisteki 360 kemikle ilgili olarak yapılan yorumlar incelenerek değerlendirilmiştir. Sonuç olarak, hadislerdeki bu bilgilerin kaynağı üzerine değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: 360, Kemik, İskelet, Eklem, Tenkit.

A Critical Research on Hadiths Including Information on the Bone / Joint Number of Human Skeleton

Abstract

There is a group of hadiths expressing that every person should give charity on a daily basis. In some of these hadiths, it is stated that there are 360 bones, small bones, joints or veins in the human skeleton. This information caught the attention of many Muslim commentators from the past to the present. Some of these commentators believe that this information is a miracle of the Prophet Muhammad. However, this belief is not true. In this article, the hadiths related to this subject were distinguished from the sources and examined and criticized in terms of isnads/chain of narrators and text. In addition, both past and present interpretations of the three hundred and sixty bones have been examined and evaluated. Finally, evaluations of the source of this information in these hadiths have been made.

Keywords: 360, Bones, Skeleton, Joint, Criticism.

1.Giriş

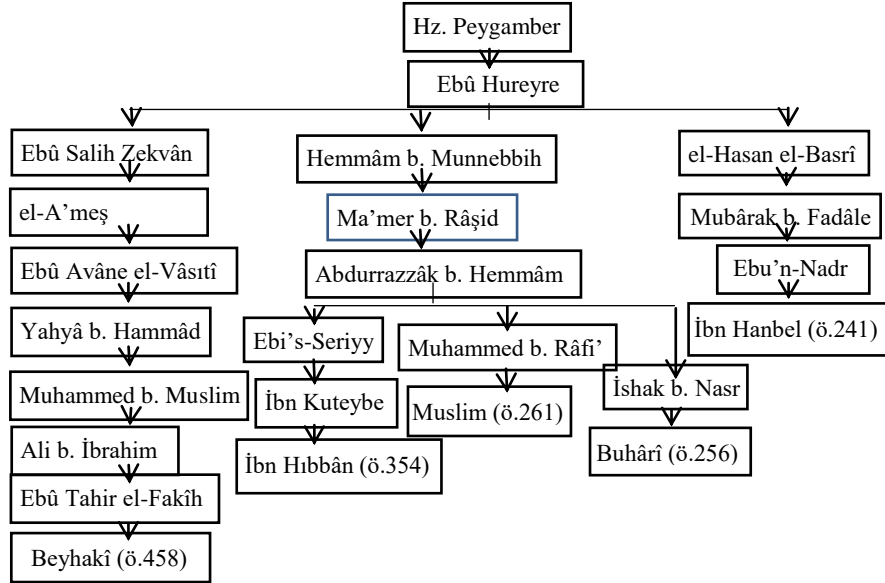
Başta muteber addedilenler olmak üzere pek çok hadis kaynağında, her insanın günlük olarak sadaka vermesi gerektiğini ifade eden bir grup hadis bulunmaktadır. Bunların bir bölümünde, insanın anatomik yapısına dair bilgiler yer almaktadır. Bu hadislerle göre insan iskeletinde 360 kemik/küçük kemik/mafsal/damar bulunmaktadır. Bu bilgiler, geçmişten günümüze pek çok Müslüman yorumcunun dikkatini çekmiştir. İçinde bulunduğumuz bu son yüzyılda yaşayan bazı Müslüman yorumcular, bu bilgilerin çağdaş bilimsel verilerle desteklenen, Hz. Peygamber'in ilâhî kökenli, çağlar üstü bilgisinin bir ürünü olduğunu iddia etmektedirler. Bu makalede söz konusu iddianın doğruluğunun incelenmesi amaçlanmıştır.

Bu makale, "Hadiste Metin Tenkidi İlkesi Olarak Pozitif Bilimlere Aykırılık" isimli doktora tezimizden üretilmiştir.¹ Çalışma esnasında, tezde yer alan senet tenkidiyle ilgili bölümlerde kısaltmalara gidilmiş, metin tenkidiyle ilgili bölümde de tezi hazırladığımız sıralarda ulaşamadığımız bazı bilgiler de ilave edilerek genişletilmiştir.

2.Hadislerin Senet ve Metinlerinin Tetkik ve Tenkidi

2.1.Ebû Hureyre'den Gelen Rivayetler

2.1.1.İsnâd Şeması

¹ Bu çalışmada basılı esere (Osman Oruçan, *Hadis ve Bilim* (Ankara: TDV Yay. 2011)) atıfta bulunulacaktır.

2.1.2. İsnâd Tetkîk ve Tenkîdi

İsnat şemasında da görüldüğü üzere hadisi Ebû Hureyre'den üç ayrı râvî rivayet etmiştir. İsnâd şemasındaki râvîlerin güvenilirlik açısından durumları ise şöyledir:

2.1.2.1. Ebû Sâlih Tarîki

Rivayeti, Ebû Sâlih'ten (ö.101/719) el-Beyhakî'ye (ö.458/1065) kadar her kuşakta sadece bir ravi nakletmiştir. Bu, söz konusu tarîk için önemli bir problem oluşturmaktadır.

Ayrıca, rivayetin bu isnâd zincirindeki râvîlerin çoğu sika, Suleymân b. Mihrân el-A'meş (ö.148/765) zayıf; Ali b. İbrâhim ve Ebû Tâhir ise adalet ve zabt açısından haklarında yeterli bilgi bulunmayan râvîlerdir. Bu son iki râvî sika sayılırsalar bile, sonuçta hadisin isnâd zincirinde en azından bir zayıf râvî bulunmaktadır. Bu nedenlerden dolayı hadisin bu tarîkinin isnâdı zayıftır.²

2.1.2.2. Hasan el-Basrî Tarîki

Rivayetin, Hasan el-Basrî'den (ö.110/728) nakledilmiş görünen tarîkinin senesinde kopukluk bulunmaktadır. Zira onun, Ebû Hureyre'den hadis işitmediği bildirilmiştir. Ayrıca bu rivayet de öncekinde olduğu gibi yer aldığı kaynağa kadar her kuşakta sadece bir ravi tarafından nakledilmiştir. Dolayısıyla söz konusu isnâd zinciri de zayıftır.³

2.1.2.3. Hemmâm b. Munebbih Tarîki

Rivayetin bu tarîki, Ebû Hureyre'den sonra; Hemmâm b. Munebbih (ö.132/750)-Ma'mer b. Râşid (ö.153/770)-Abdurrazzâk b. Hemmâm (ö.211/729) kanalıyla her kuşakta birer ravi tarafından nakledilmiş, sonra üç ayrı kanala ayrılarak, Buhârî (ö.256/870), Muslim (ö.261/875) ve İbn Hibbân'ın eserlerinde yerini almıştır.

Rivayetin önemli kaynaklarından biri Hemmâm b. Munebbih'tir. Bu eserin nakilcisi İbn Hanbel, onunla ilgili olarak; Ma'mer'in *es-Sahîfetu's-Sahîha*'yı ondan rivayet ettiğinde yaşlılıktan göz kapaklarının, gözlerini iyice kapatmış olduğunu; hatta okumakta zorluk çektiğini, bu nedenle hadislerin bir kısmını Hemmâm'ın, diğer kısmını Ma'mer'in okuduğunu nakletmiş ve Ebû Hureyre'nin vefatından sonra 70 yıl yaşayan Hemmâm'ın, bu kadar zaman içinde neden bu hadislerden başka kimselere bahsetmediğini anlayamadığını ifade etmektedir.⁴ Bu durum onun için bir problemidir.

² Oruçhan, s. 260.

³ Oruçhan, s. 173.

⁴ Şemsuddin Muhammed ez-Zehabi, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ* (Beirut, 1413) V, 312.

Ayrıca o; tedlîs yaptığı⁵, hıfzının zayıflığı ve Şia yanlısı olduğu gerekçeleriyle de cerh edilmiştir.

Abdurrazzâk b. Hemmâm (ö.211/826-27) en azından kitabından rivayet ettiğiinde güvenilir bir râvîdir; ancak biyografi kitaplarında, onun zayıf bir râvî olduğunu gündeme getirecek eleştiriler de bulunmaktadır. Nitekim o, ömrünün sonlarına doğru gözleri zayıflayıp, kulağı ağırlaşınca telkinlere onay vermeye başlamış, bu yüzden cerhedilmiştir.⁶ İbn Ebî Hâtim (ö.327/939), buna dair İbn Maîn'in (ö.233/848) sözlerini delil olarak sunmuştur.⁷ İbn Maîn'in, hadislerini almaktan yüz çevirdiği söylentisi yayılınca o: "Abdurrazzâk dinden dönse bile onun hadislerini terk etmeyiz"⁸ diyerek onun hadislerine ve hadisçiliğine olan güvenini yinelemiştir. İbn Maîn'in, Abdurrazzâk'ın Ma'mer b. Râşid (ö.153/770)'den aldığı hadislerde sağlam olduğunu belirtmesine⁹ karşılık ed-Dârekutnî (ö.385/995), onun sika olduğunu ancak Ma'mer'den aldığı hadislerde hataları bulunduğunu açıklamıştır.¹⁰ Abdurrazzak, Şia taraftarlığı¹¹ ve yalancılıkla da itham edilmiştir.¹² Onu el-Vâkîdî (ö.207/823) ile kıyaslamışlar ve el-Vâkîdî'nin bile ondan daha dürüst olduğunu söylemişlerdir.¹³ Kısacası Abdurrazzâk b. Hemmâm, hıfzının zayıflığı, telkin alması ve yalancılık gibi nedenlerle cerh edilmiş bir râvîdir.

Sonuç olarak el-Buhârî (ö.256/870) ve Muslim'in (ö.261/875) *es-Sahîh*'lerinde yer verdikleri hadisin bu tarîkin senedi de problemlili görünmektedir. Çünkü râvîlerden Ma'mer b. Râşid ve Abdurrazzâk b. Hemmâm bazı münekkitlece zayıf kabul edilen râvîlerdir.

2.1.3. Metinler

1-Rasûlullah, "Yeni bir sabaha ulaşan Âdemoğlunun, her sülâmâsı (el ve ayağının küçük kemiklerine kadar bütün kemikleri) için bir sadaka vermesi gerekir." dedi. Ben: "Bu Müslümanları zorluğa düşürür." dedim. Rasûlullah: "Allah'ın kullarına sadaka vermen, yoldan ezâ verici şeyi kaldırman, iyi

⁵ Hadis ravilerin tedlis yapmasını şiddetli bir şekilde eleştiren Şu'be b. el-Haccâc'ın bu husustaki görüşleri için bkz. Köycü, Erdoğan, *Şu'be b. el-Haccâc'ın Hayatı ve Hadis İlmi'ndeki Yeri*, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 2016, sy. 8, V, 3099-3124.

⁶ Şemsuddin Muhammed ez-Zehebî, *el-Muğnî fi'd-Duafâ'*, (thk: Nûruddin İtr) (b.y., t.y.) II, 393; Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafa ve'l-Metrûkîn* (thk: Abdullah el-Kadî) (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l İlmiyye, 1406) II, 104.

⁷ Abdurrahman b. Ebî Hâtim, *Kitâbul-Cerh ve't-Ta'dîl*, (Beirut: İhyâu't-Turâs el-Arabî, 1952) VI, 38.

⁸ Şemsuddin Muhammed ez-Zehebî, *Mîzânü'l-İtidal fi Nakdi'r-Rical* (Beirut Dâru'l-Kutubi'l İlmiyye, 1995) IV, 344.

⁹ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh*, VI, 38.

¹⁰ ez-Zehebî, *Mîzân*, IV, 343.

¹¹ İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, (thk: es-Seyyid Şerefuddin Ahmed) (Beirut Dâru'l- Fikr, 1975) VIII, 412; ez-Zehebî, *el-Muğnî*, II, 393.

¹² Ez-Zehebî, *el-Muğnî*, II, 393; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ'*, II, 104.

¹³ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ'*, II, 104.

davranışlarda (ma'ruf) bulunman, kötülüğü (munker) önlemen sadakadır." buyurdu. Rasûlullah (s.a.s.) buna benzer başka şeyler de saydı, ama ben hepsini hafızamda tutamadım.¹⁴

2-Rasûlullah (s.a.s.) buyurdu: "İnsanın her sülâmâsı için, üzerine Güneş doğan her gün sadaka gerekir. İki kişinin arasını düzeltmek,¹⁵ kişinin, üzerine yükleyeceği yükte ve yiyeceğini ulaşabileceği yere koyarak hayvanına yardımcı olması, hoş sözlü olması, namaza giderken attığı her adım ve yoldan eza verici şeyi kaldırması sadakadır."¹⁶

3-Rasûlullah (s.a.s.) buyurdu: "İnsanda 360 kemik ve 360 sülâmâ vardır. Her kemik için her gün sadaka gerekir." "Ey Allah'ın Rasûlü! Ya bulamazsa?" dediler. "İyiliği emretsin, kötülükten alkoysun." dedi. "Buna gücü yoksa?" dediler. "Yol gösterebilirsin." dedi. "Buna da gücü yetmezse?" dediler. "Yoldaki kemik parçasını kaldırsın." dedi. "Buna da gücü yetmezse?" dediler. "Güçsüze yardım etsin," dedi. "Buna da gücü yetmezse?" dediler. "İnsanlara kötülüğü dokunmasın [yeter.] dedi."¹⁷

2.1.4. Metin Tetkîki

Hadisin üç ayrı târikinin metinlerine bakıldığında, benzer noktaları bulunmakla birlikte oldukça farklı bölümlerinin de olduğu görülmektedir. 1 ve 2 nolu rivayetlerin giriş bölümünde her yeni güne kavuşan kişinin, her sülâmâsı için sadaka vermesi gerektiği bildirilmekte; 3 nolu rivayette ise insanda 360 sülâmâ ve 360 kemik olduğu ifade edilmekte; yeni bir güne ulaşmasından bahsedilmeksizin kemikleri sayısınca sadaka vermesi gerektiği ifade edilmektedir. Rivayetlerin devamındaki, nelerin sadaka olarak verileceği konusunun anlatıldığı devamlarında ise üç târik arasında, lafız itibarıyla birliktelik bulunmamaktadır. Râvîler hadisi farklı metinlerle rivayet ettiklerinden orijinal metnin tespitini yapmak güçleşmiştir.

Ebû Hureyre'den gelen rivayetlerin sadece 3 nolu metinde bulunan; "İnsan vücudunda 360 normal kemik ve 360 sülâmâ vardır." şeklindeki ifade bilimin ilgi alanına girmektedir. Bu ilavenin bulunduğu hadis, V./XI. asır hadis âlimlerinden el-Beyhakî (ö.458/1065)'nin *Şuabu'l-Îmân* isimli eserinde yer almaktadır. Buna göre hadisteki kemik sayısı ile ilgili ifadeler hadise idrâc edilmiş görünmektedir. Diğer taraftan rivayetin tüm târiklerinin

¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Musned* (Mısır: Muessesetu Kurtuba, t.y.) I, 328.

¹⁵ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *es-Sahih* (thk: Mustafa Dîb el-Buğâ) (Beyrut: Dâru İbn Kesîr) 1990, Sulh, 11, h. no: 2560, (II, 964).

¹⁶ El-Buhârî, *es-Sahih*, 60, Cihâd, 71, h. no: 2734, (III, 1059); Muslim b. el-Haccâc, *es-Sahih* (thk: M. F. Abdalbaki) (Beyrut; Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, t.y.) 12, Zekât, 16, h. no: 1009, II, 699; Ahmed b. Huseyn Beyhakî, *es-Sunenu'l-Kubrâ* (thk: Muhammed Abdulkâdir Ata) (Mekke: Mektebetu Dâru Elbaz, 1994) IV, 187; Muhammed b. Hibbân, *es-Sahih* (Beyrut Muessesetu'r-Risâle, 1993) VIII, 174.

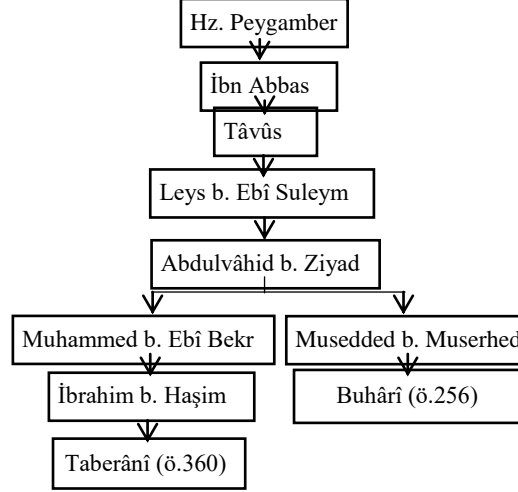
¹⁷ Ahmed b. el-Huseyn el-Beyhakî, *Şuabu'l-Îmân*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1410) VII, 511.

senetlerinin problemlili olduğunu düşündüğümüzde bu rivayetin Ebû Hureyre'ye nisbetinin de şüpheli olduğunu söylemeliyiz.

2.2.İbn Abbas'tan Gelen Rivayetler

2.2.1.İsnâd Şeması

2.2.2.İsnâd Tetkîk ve Tenkîdi

Bu rivayetlerin isnâdının İbn Abbas'tan sonra dört kuşak boyunca her kuşakta tek râvî tarafından nakledilmiş, Abdulvâhid b. Ziyâd'dan sonra iki kola ayrılmış olduğu görülmektedir.

Bu ravilerden Tâvûs b. Keysân (ö.101/719); İbn Şihâb ez-Zuhrî (ö.124/742)¹⁸, Yahyâ İbn Maîn (ö.233/848), Ebû Zur'a er-Râzî (ö.264/877)¹⁹ ve İbn Hıbbân (ö.354/965)²⁰ tarafından tevsik edilmiştir. Ancak bazı münekkitler, Hz. Âişe, Osman, Ali ve Muâz b. Cebel'den naklettiği rivayetlerin mursal olduğunu söylemişlerdir.²¹ İbn Hacer (ö.852/1449), onun İbn Abbâs'tan hadis aldığını, ancak bunların yanında ondan işitmediği bazı hadisleri de naklederek tedlîs yaptığını ifade etmektedir.²²

Yukarıdaki hadis de onun İbn Abbâs'tan naklettiği bir rivayet olduğu için, her ne kadar isnâd muttasıl görünse de gizli bir kopukluk bulunma ihtimali vardır. Bu da hadisin isnâdının sıhhatini zedeleyecek bir durumdur.

¹⁸ Suleymân b. Halef el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh* (thk: Ebû Lubâbe Huseyn) (Riyad: Dâru'l-Livâ', 1986) II, 607.

¹⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, IV, 500.

²⁰ İbn Hıbbân, *es-Sikât*, IV, 391.

²¹ Ebû Said b. Halil Alâî, *Câmiu't-Tahsil* (Beirut: Âlemu'l-Kutub, 1986) s. 201.

²² İbn Hacer el-Askalânî; *Tabakâtu'l-Mudellisîn* (Amman: Mektebetu'l-Menâr, 1983) s. 21.

Rivayeti Tavus'tan nakleden Leys b. Ebî Suleym (ö.141/758), Saîd el-Kattân (ö.198/813)²³, Süfyân İbn Uyeyne (ö.198/813), Sa'dî, Ebû Hâtım er-Râzî (ö.327/939), Ebû Zur'a er-Râzî (ö. 264/877)²⁴, Ahmed b. Hanbel (ö.241/855)²⁵ Cûzecânî (ö.259/872)²⁶ İbn Sa'd²⁷, Ya'kûb b. Şeybe (ö.262/890), Osman b. Ebî Şeybe (ö.297/909), Nesâî (ö.303/915)²⁸ ve Sâcî (ö.307/919)²⁹ gibi pek çok münekkit tarafından zayıf görülmüştür. İbn Hibbân (ö.354/965)'in, onu tavsif ederken kullandığı şu ifadeler onun hakkında söylenenleri özetler niteliktedir. "Ömrünün sonlarına doğru ihtilata uğradı. Artık ne rivayet ettiğini bilmiyordu; isnâdları değiştiriyor, murselleri merfû' yapıyor, sika râvîlerden, onlara ait olmayan hadisler rivayet ediyordu. Bu yüzden Yahyâ İbn Maîn, Yahyâ b. Said el-Kattân, Alî İbn el-Mehdî ve Ahmed İbn Hanbel ondan hadis rivayetini terkettiler."³⁰

Rivayeti Leys'ten nakleden Abdolvâhid b. Ziyâd (ö.180/796) da yeterince güvenilir bir ravi değildir. Zira her ne kadar bazı münekkitler onu güvenilir bulmuşsa da; Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö.198/813) onun leyyin/dikkatsiz, hadisleri ezberlemede sıkıntılı olduğuna işaret etmiştir.³¹ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö.204/819) de, el-A'meş'in (ö.148/765) *mursel* olarak rivayet ettiği hadislerin tamamını *merfû'* hale getirerek hadisleri kasden [değiştirdiğini] iddia etmiştir.³²

Sonuç olarak, İbn Abbâs'tan gelen rivayetlerin isnâd şemasında bulunan ortak râvîleri incelememiz sonucunda; Tâvûs'un, İbn Abbâs'tan yaptığı rivayetlerde, bu ikisi arasında isnâd kopukluğu şüphesi bulunduğu ve Leys b. Ebî Suleym ile Abdolvâhid b. Ziyâd'ın ise güvenilir birer râvî olmadıkları ortaya çıkmıştır. Öte yandan, hadisin İbn Abbâs'tan sonra üç tabaka boyunca sadece birer râvî tarafından rivayet edilmiş olması da bir sorun teşkil etmektedir. Zira bu tür rivayetler ferd/garîb rivayetlerdir ve bunlar, râvîleri arasında zayıf bir râvî bulunduğu takdirde zayıf hadisler kategorisinde sayılırlar. Bütün bunlara istinaden İbn Abbas'tan rivayet edilen bu hadisin isnâdının oldukça zayıf olduğu söylenebilir. Öte yandan Leys b. Ebî Suleym'in, hadisin kaynağı hakkındaki; Hz. Peygamber'e mi, yoksa İbn Abbâs'a mı? ait olduğu kuşkusu, hadisin sözlerinin Hz. Peygamber'e âidiyetini daha şüpheli hale getirmektedir. Abdolvâhid b. Ziyâd'ın *mursel* hadisleri *merfû'* yapmak gibi bir sâbıkasının bulunması, bu

²³ Abdullah el-Curcânî İbn Adiy, *el-Kâmil fî Duafâir-Ricâl* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988) VI, 87.

²⁴ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ'*, III, 29.

²⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve Ma'rifeti'r-Ricâl* (Beyrut: Mektebetu'l-İslâmî, 1988) II, 379.

²⁶ İbrâhim b. Ya'kûb Cûzecânî, *Ahvâlu'r-Ricâl* (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1405) s. 91.

²⁷ Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakatu'l-Kübrâ*, Dâru (Beyrut Sâdır, b.y. t.y.) VI, 349.

²⁸ Ebû Abdurrahman Nesâî, *ed-Duafâ' ve'l-Metrûkîn*, (thk: Mahmûd İbrahim Zâyed) (Haleb Dâru'l-Va'y, 1369) s. 90.

²⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984) VIII, 418.

³⁰ Muhammed b. Hibban, *el-Mecrûhîn*, (thk: Mahmûd İbrahim Zâyed) (Haleb: Dâru'l-Va'y, t.y.) II, 231.

³¹ İbn Adiy, V, 300; ez-Zehabî, *el-Muğnî*, II, 410.

³² İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ'*, II, 155.

hadisin gerçekte İbn Abbâs'ın kendi sözleri olabileceği tezini güçlendirmektedir.

2.2.3. Metinler

1.İbn Abbas veya Hz. Peygamber (Râvîlerden Leys bu konuda tereddüt etmiştir.) : “Âdemoğlunun 360 sülâmâ, azm veya mafsalı vardır. Bunlardan her biri için, her gün sadaka vermelidir. Kişinin konuştuğunda hoş söz söylemesi, herhangi bir şey için kardeşine yaptığı yardım, su ikrâm etmek, ezâ verici bir şeyi yoldan kaldırmak sadakadır.³³

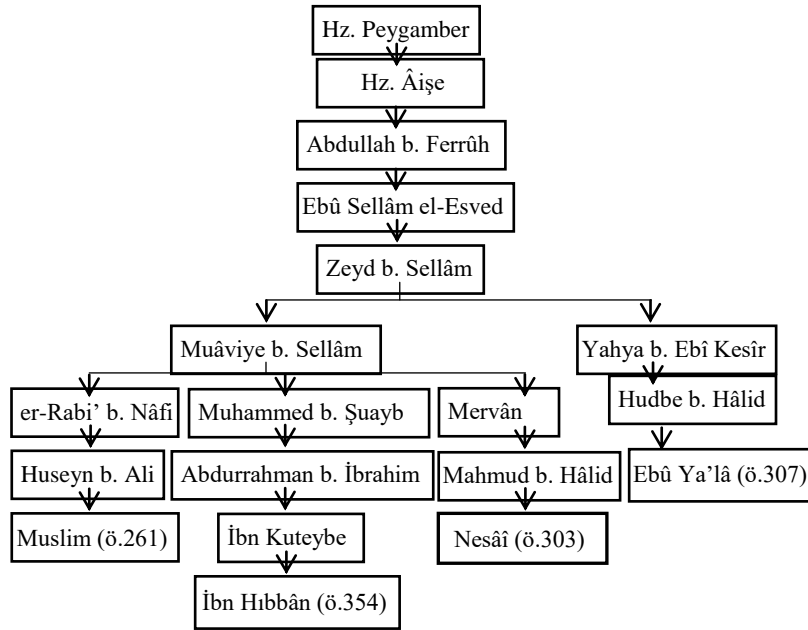
2.Aynı rivayetin ilk cümlesi *el-Mu'cemu'l-Kebir*'de “Âdemoğlunun, 360 mafsalı vardır.” şeklinde yer almıştır. Diğer kısmı ilk rivayetle aynıdır.³⁴

2.2.4. Metin Tetkiki

İbn Abbâs'tan gelen iki rivayetin ilkinde insanda 360 kemik, sülâmâ veya mafsâl bulunduğu ifade edilirken ikincisinde sadece 360 mafsâl bulunduğu bilgisi yer almaktadır. Öyle görünüyor ki, rivayeti Abdulvahid'den nakleden Muhammed b. Ebî Bekr, ya da ondan sonraki ravi İbrahim, metni kısaltmıştır.

2.3. Hz. Aişe'den Gelen Rivayetler

2.3.1. İsnâd Şeması

³³ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Edebu'l-Mufred* (Beyrut, 1989) I, 152.

³⁴ Suleyman b. Ahmed et-Taberânî; *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, (thk: Hamdi b. Abdilmecîd), (Musul: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1983) XI, 55.

2.3.2. İsnâd Tetkîk ve Tenkîdi

Hız. Aîşe'den gelen rivayetlerin isnâd şemasına bakıldığında hadisin, Hız. Âîşe'den sonra üç tabaka boyunca sadece birer râvî tarafından rivayet edildiği görülmektedir. Zeyd b. Sellâm'dan sora râvî sayısı ikiye çıkan hadis, *Kütüb-i Sitte* musannıflarından Muslim b. el-Haccâc (ö.261/875) ve en-Nesâî'nin (ö.303/915), eserlerinde yer almıştır.

Hadisi Âîşe'den nakleden Abdullah b. Ferrûh'un kimliği ve güvenilirliği hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Zira münekkitler aynı isimle ve farklı nisbelerle anılan üç ayrı Abdullah'tan bahsetmişlerdir.³⁵ Ayrıca Ebû Hâtım er-Râzî (ö.327/939) iki ayrı Abdullah'tan bahsetmekte; ikisinin de meçûl³⁶ ve zayıf olduğunu³⁷ söylemektedir. Üstelik Ebû Hâtım er-Râzî onun rivayet ettiği yukarıdaki hadis için "Bir değeri yoktur." yorumunu yapmıştır.³⁸ El-İclî³⁹ ile ez-Zehebî⁴⁰ İbn Hacer'in⁴¹, onun maruf ve sika bir ravi olduğuna dair verdikleri bilgiler, üzerindeki sis perdesini aralayacak nitelikte değildir. ez-Zehebî ve İbn Hacer'in bu çabaları, Abdullah'ın bir el-Buhârî ravisi olmasından kaynaklandığını söylemeliyiz.

İkinci ravi Ebû Sellâm da, el-A'rac ve el-Esved lakaplarıyla bilinen Mamtûr isimli, Dımaşk'ta ikamet etmiş olan bir ravi olduğu söylenmiştir. El-İclî⁴² ve İbn Hibbân'ın⁴³, sika olarak nitelediği ravinin adı, daha çok mürselleriyle anılmaktadır.⁴⁴

Ebû Sellâm'ın (ö.154/770) torunu olan Zeyd b. Sellâm hakkında cerh-ta'dîl kaynaklarında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Ancak kısaca onun sika bir ravi olduğuna dair beyanlar vardır.⁴⁵

Rivayeti Zeyd'den aslında sadece bir ravi nakletmiş görünmektedir O da Yahyâ b. Ebî Kesîr'dir. Zira Muâviye b. Sellâm, Zeyd'den hadis işitmemiş Zeyd'in hadislerinin yazılı bulunduğu evrakı kendisine Yahyâ vermiştir.⁴⁶ Dolayısıyla burada gerçekleşen durum hadis usulünde *icâzetten ârî munâvele*

³⁵ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *et-Târîhu'l Kebîr*, (thk: es-Seyyid Hâşim en-Nedvî), (Beirut: Dâru'l Fikr, t.y.) V, 169.

³⁶ İbn Ebî Hâtım er-Râzî, *el-Cerh*, V, 307.

³⁷ İbn Ebî Hâtım, er-Râzî, *el-Cerh*, VIII, 341.

³⁸ Abdurrahman b. Ebî Hâtım er-Râzî, *el-İllet* (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1405) II, 130.

³⁹ Ahmed b. Abdillâh el-İclî, *Ma'rifetu's-Sikât* (Medine, 1985) II, 51.

⁴⁰ Ez-Zehebî, *Mizân*, IV, 160.

⁴¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 311.

⁴² El-İclî, *Ma'rifetu's-Sikât*, II, 296.

⁴³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 460.

⁴⁴ İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh*, VIII, 431; Abdurrahman b. Ebî Hâtım er-Râzî, *el-Merâsîl* (Beirut: Muessesetu'r-Risâle, 1397) s. 215; Alâî, s. 286.

⁴⁵ El-İclî, I, 377; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 315; Yusuf b. ez-Zekî el-Mizzî, *et-Tehzîbu'l-Kemâl fi Esmâi'l-Ricâl*, (Beirut: Muessesetu'r-Risâle, 1980) X, 78 (Cerh ve Ta'dîl sahasında en hacimli el-Mizzî'nin eseri üzerine bir eser yayınlanmıştır. Bkz. Köycü, Erdoğan, *el-Mizzî'nin Hadis İlmi'ndeki Yeri*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2013. 157-187) İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 358.

⁴⁶ El-İclî, *Ma'rifetu's-Sikât*, II, 357.

şeklinde isimlendirilen nakil yöntemidir. Ancak bu yöntem hadisçilerin bazıları tarafından normal karşılanırken, çoğunluğu tarafından geçersiz sayılmıştır.⁴⁷

Rivayetin ortak ravisi Yahyâ b. Ebî Kesir (ö.129/746) de, her ne kadar bazıları tarafından sika sayılmış olsa da⁴⁸, bu onun Ashâbu'l-Hadîs'ten olmasına matuf olmalıdır. Zira onun hadis rivayetinde sağlam bir metod olarak kabul edilen işitmeyi bile önemsemediği, hadislerin senet veya metinlerinde sık sık değişikliğe gittiği⁴⁹, hadislerin bir yerde yazılı olmasını yeterli görerek, bunlara sıhhat yüklediği⁵⁰ rivayet edilmektedir. El-Alâî (ö.761/1359) onun çokça tedlîs ve irsâl yaptığını, hatta Zeyd b. Sellâm'dan hadis işitmediğini⁵¹, Yahyâ b. Saîd el-Kattan da, naklettiği mürşellerin işe yaramaz olduğunu söylemiştir.⁵²

Sonuç olarak hadisin bu târîki özellikle Yahyâ b. Ebî Kesîr'in hadis rivayetindeki özensizliği nedeniyle zayıf bir târîktir. Zira onun hadisi nereden veya kimden aldığı konusunun tespiti çok zordur.

2.3.3. Metin

Rasûlullah buyurdu: “Âdemoğlunun her birinde 360 mafsâl yaratıldı. Kim yaşadığı sürece 360 sülâmâsı sayınsınca Allah'a tekbir, tahmîd, tesbîh, istiğfar eder, insanların yolundan taş, diken ve kemikleri kaldırır ve iyiliği emreder yahut ta kötülükten alıkoyarsa kendini ateşten korumuş olur.”⁵³

Aynı rivayet çok az kelime farklılıklarıyla başka kaynaklarda da yer almıştır.⁵⁴

2.3.4. Metin Tetkîki

Hız. Âişe târîki de, önceki târîklerle bazı benzerlik ve farklılıklara sahiptir. Örneğin, insanda 360 kemik ve mafsâl bulunduğu bilgisiyle İbn Abbâs'tan gelen rivayetlere benzemektedir. Hadisin diğer târîklerinde insanın her gün sadaka vermesi gerektiği bildirilirken, bu târîkde böyle bir gün sınırlaması bulunmamaktadır. Rivayette bahsi geçen işlerin, cehennemden kurtulmaya vesile olacağını belirtmesi de önceki târîklerde bulunmamaktadır. Rivayette yer alan: “Âdemoğlunun her birinde 360 mafsâl yaratıldı. Kim yaşadığı

⁴⁷ Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü* (Ankara, 1987) s. 69.

⁴⁸ El-Buhârî, *et-Târîh*, VIII, 301; İbn Sa'd, V, 555; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, IX, 141.

⁴⁹ İclî, *Ma'rifetu's-Sikât*, II, 357.

⁵⁰ Ebû Ca'fer el-Ukaylî, *Kitâbu'd-Duafâi'l-Kebîr* (Beyrut, 1984) IV, 423; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 236.

⁵¹ Alâî, *Ma'rifetu's-Sikât*, 299.

⁵² İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 236.

⁵³ Muslim, 12, Zekât, 16, h. no: 1007, (II, 698).

⁵⁴ Bkz.: Ebû Abdurrahman, en-Nesaî, *es-Sunenu'l-Kubrâ* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1991) Amelu'l-Yevm ve'l-Leyle, h. no: 10673, (VI, 209); Ahmed b. Ali, Ebû Ya'la; *el-Musned* (Dimaşk, 1984) VIII, 64; İbn Hibban, *es-Sahih*, VIII, 173; el-Beyhakî, *es-Sunen*, IV, 209;

sürece 360 sülâmâsı sayısınca...” cümlesinde bulunan “mafsal” ve “sülâmâ” ifadeleri arasındaki tutarsızlık da ayrıca göze çarpmaktadır.

2.4. Ebû Zerr’den Gelen Rivayetler

2.4.1. Metinler

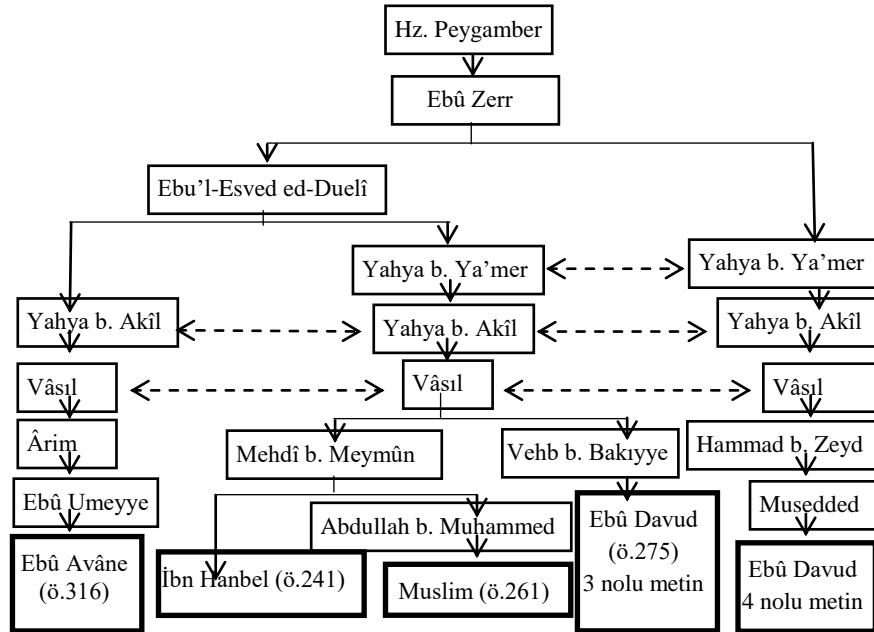
1-Rasûlullah buyurdu: “Sizden biri her sülâmâsı için sadaka vermelidir. Her tesbîh tahmîd ve tehlîl sadakadır. İyiliği emretmek, kötülükten alıkoymak sadakadır. Kılacağınız iki rekât duha namazı bütün bunlara karşılık gelir”⁵⁵

2-Rivayet Muslim (ö.261/875) ‘in *es-Sahih*’inde ve Ebû Avâne’nin, *Musned*’inde “...her tekbir sadakadır.” ilavesiyle yer almaktadır.⁵⁶

3-Rasûlullah (s.a.s.) buyurdu: “Sizden biri her sülâmâsı için sadaka vermelidir. Birinizin, gördüğüne selâm vermesi, iyiliği emredip, kötülükten sakındırması, ezâ verici şeyi yoldan kaldırması ve eşyle cimâ’ etmesi sadakadır. Kılacağınız iki rekât duha namazı bütün bunlara karşılık gelir.”⁵⁷

4- Rasûlullah (s.a.s.) buyurdu: “Sizden biri her sülâmâsı için sadaka vermelidir. Bütün namazları, oruçları, haccı, tesbîhi, tekbîri sadakadır. Rasûlullah bu tür salih amellerden saydı ve sonra şöyle dedi: “Kılacağınız iki rekât duhâ namazı bütün bunlara karşılık gelir.”⁵⁸

2.4.2 İsnâd Şeması

⁵⁵ İbn Hanbel, *Musned*, V, 167; el-Beyhakî, *es-Sunen*, III, 47.

⁵⁶ Muslim, *Salatu'l-Musâfirin*, 13. h. no: 84, (I, 498); Ebû Avâne Yakub b. İshak, *el-Musned* (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1998) II, 266.

⁵⁷ Ebû Dâvûd Suleyman b. el-Eş'as, *es-Sunen* (Beirut: Dâru'l-Fikr, t.y.) Salât, h. no: 1285, (II. 26.)

⁵⁸ Ebu Dâvud, *Salât*, h. no: 1286, (II. 27.)

2.4.3.İsnâd Tetkîk ve Tenkîdi

Ebû Zerr'den gelen rivayetlerde insan vücudundaki kemiklerin sayısı ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

İsnat şemasına bakıldığında Ebû Dâvûd'un (ö.275/888) rivayetinde Hammâd b. Zeyd'den; Ebû Avâne rivayetinde de Ârim'den kaynaklandığı anlaşılan inkıtalara bulunduğu görülmektedir. Bu kopuklukların diğer tarikle düzeltilmiş olduğunu varsaydığımızda isnadın ortak ravisinin Vâsıl olduğu anlaşılmaktadır. Yaptığımız incelemede, Ahmed İbn Hanbel (ö.241/855) ve Muslim'in (ö.261/875) senetlerindeki râvîler hakkında, hadislerinin reddine veya zayıf sayılmasına neden olabilecek bir tenkide rastlamadık.

Sonuç olarak hadisin bu tarîkinin isnâden sahîh olduğunu söyleyebiliriz.

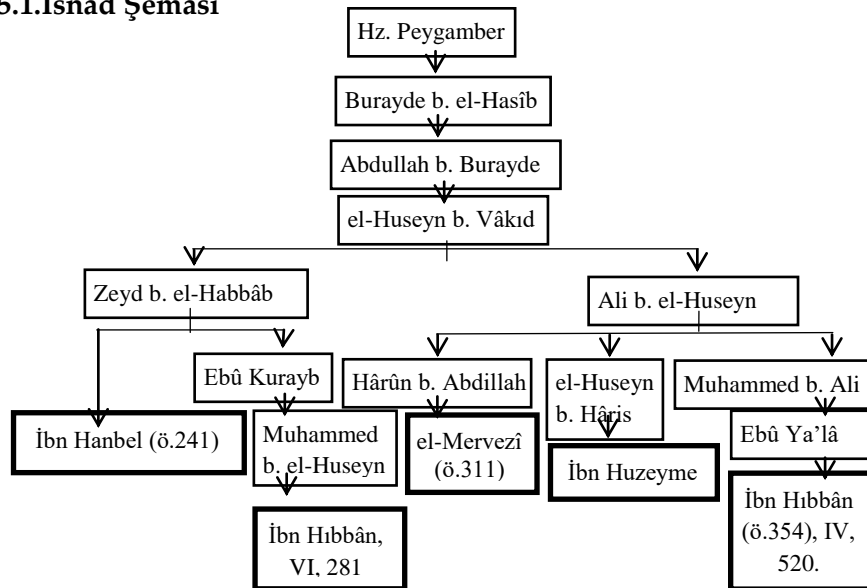
2.4.4.M etin Tetkîki

Hadisin bu tarîkinin metninde sayı belirtilmeden, insanın her sülâmâsı için sadaka vermesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Önceki kimi rivayetlerde olduğu gibi, sadakanın her gün verilmesi ile ilgili bir vurgu da yoktur. Bu sadakanın nelerden olabileceği konusunda isnâdı sahîh görünen ilk iki rivayette bir tutarsızlık yokken, isnâdında problem bulunan üç ve dördüncü rivayetler bu iki rivayete göre ziyade ve eksiltmeler vardır.

Hadisteki, iyiliği emredip kötülükten sakındırmak yerine, zorluk vs. hiçbir sebep göstermeden kuşluk namazının tavsiye edilmesi, insanları, kötülükleri önleme konusunda tembelliğe sevk eder bir yanı bulunmaktadır. Dolayısıyla hadisin metninin bu bölümünde (eksiltme/kısaltma/kasr gibi) bir problem olabileceğini düşünüyoruz. Nitekim aşağıdaki Ebû Burayde hadisinde bu eksiklik bulunmamaktadır.

2.5.Burayde b. el-Hasîb'den Gelen Rivayetler

2.5.1.İsnâd Şeması

2.5.2. İsnâd Tetkîk ve Tenkîdi

İsnat şemasında da görüldüğü üzere hadis, Ebû Burayde'den sonra iki tabaka boyunca sadece birer râvî tarafından nakledilmiştir. Hadisin ortak ravisi el-Huseyn b. Vâkîd'dir.

Hadisin isnâd şemasındaki sahabeden sonraki ilk ravi Abdullah b. Burayde b. el-Hasîb (ö.115/733) her ne kadar Yahyâ İbn Maîn (ö.233/848), Ebû Hâtîm er-Râzî (ö.327/939)⁵⁹, el-İclî⁶⁰ ve İbnu'l-Kayserânî⁶¹ tarafından güvenilir bulunmuşsa da, diğer bazı münekkit yorumları, onun hadis rivayetinde yeterince güven vermediğini ortaya koymaktadır. O Ahmed b. Muhammed b. Hânî' ve Vekî' b. el-Cerrâh'a göre, kardeşi Suleyman'a nazaran daha az güven vermektedir.⁶² Ebû Zur'a er-Râzî'ye göre Ömer'den rivayetleri murseldir.⁶³ Ed-Dârekutnî, Hz. Âişe'den naklettiklerinin de böyle olduğunu söylemiştir. Cûzecânî ise, Ahmed İbn Hanbel'e isnaden, onun babasından işitip işitmediğini bilmediğini, ancak babasından naklettiklerinin tamamının zayıf olduğunu söylemiştir. İbrahim el-Harbî de hem Abdullah'ın hem de kardeşi Suleyman'ın, babalarından hadis işitmediklerini; Abdullah'ın babasından naklettiği rivayetlerin tamamının munkur olduğunu ifade etmiştir.⁶⁴ Buna göre yukarıdaki rivayetin senedinde inkıta bulunmaktadır.

Ortak ravi Huseyn b. Vâkîd (ö.157/772)'in durumu ise Abdullah'ın durumundan daha zayıf görünmektedir. O, Ebû Zur'a (ö.264/877)⁶⁵, Ebû Dâvûd (ö.275/888), en-Nesâî (ö.303/915)⁶⁶ ve Yahyâ İbn Maîn (ö.233/848) tarafından sika bulunmuşsa da; Ebû Hâtîm er-Râzî, onu zayıf görmüş⁶⁷; rivayet ettiği içki ile ilgili bir hadisin uydurma ve asılsız olduğunu⁶⁸; İbn Hanbel de hadislerinin bir değerinin olmadığını söylemiştir.⁶⁹ Ayrıca o, Huseyn b. Vâkîd ile Ebu'l-Munîb'in, Abdullah b. Burayde'den rivayet ettiği hadislerin kabul edilemez olduğunu belirtmiştir.⁷⁰ Es-Sâcî (ö.307/919) onun tartışmalı biri olduğunu, hadis rivayetinde hata ettiğini⁷¹ ifade etmiştir. İbn Hibbân (ö.354/965) da onun hatalarına dikkat çekmiştir.⁷² Ebû Ya'lâ el-Halîfî

⁵⁹ İbn Ebî Hâtîm er-Râzî, *el-Cerh*, V, 13.

⁶⁰ El-İclî, *Ma'rifetu's-Sikât*, II, 21.

⁶¹ Muhammed b. Tâhir İbnu'l-Kayserânî, *Tezkiratu'l-Huffâz* (thk: Hamdî Abdulmecîd İsmâil es-Selefi) (Riyâd, 1415) I, 102.

⁶² El-Ukaylî, *Kitâbu'd-Duafâi'l-Kebîr*, II, 238.

⁶³ El-Alâî, *Câmiu't-Tahsîl* s. 207.

⁶⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 138.

⁶⁵ İbn Ebî Hâtîm er-Râzî, *el-Cerh*, III, 66.

⁶⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 321.

⁶⁷ Ez-Zehebî, *el-Muğnî*, II, 445.

⁶⁸ İbn Ebî Hâtîm er-Râzî, *el-İlel*, I, 389.

⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu'l-İlel*, (thk: Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî) (Riyâd: Mektebetu'l-Maârif, 1409) s. 73.

⁷⁰ Ahmed İbn Hanbel, *el-İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl*, I, 301; II, 22.

⁷¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 321.

⁷² İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 209.

ile ed-Dârekutnî de mudellis olduğunu söylemişlerdir.⁷³ İbnu'l-Cevzî de Huseyn b. Vâkîd'in, bu munker haberi rivayet etmesi sebebiyle âdiller grubundan, mecrûhlar grubuna alınması gerektiğini söylemiştir.⁷⁴

Sonuç olarak, bu rivayet grubu oldukça zayıf bir isnada sahiptir.

2.5.3. Metinler

1-Rasûlullah buyurdu: “İnsanda 360 mafsâl vardır ve her mafsâli için sadaka vermelidir. [Birisi] Ey Allah'ın Elçisi, buna kim güç yetirebilir ki! Dedi. [Hz. Peygamber:] “Mescitteki balgamın üstünü örtmen, yoldan [ezâ verici] bir şeyi kaldırman [sadakadır]. Eğer buna güç yetiremezsen kılacağın iki rekât duhâ namazı bunun yerine geçer.”⁷⁵

2-Rasûlullah buyurdu: “İnsanda 360 mafsâl vardır. Her mafsâl için sadaka gerekir.” dediler: Ey Allah'ın Rasûlü! Kim buna güç yetirebilir ki? Şöyle cevap verdi: “Ezâ verici şeyi kaldırırsın eğer bu olmazsa, iki rekât duhâ namazı [bunun yerine geçer.]⁷⁶

2.5.4. Metin Tetkîki

Hadisin ilk tarîkindeki: “Mescitteki balgamın üstünü örtmen...” ifadesi ikinci tarîkte bulunmamaktadır. Bunun dışında, iki tarîk arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır.

2.6. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den Gelen Rivayet

2.6.1. Metin

Rasûlullah buyurdu: “Her Müslümanın sadaka vermesi gerekir.” “Ya bulamazsa ne olacak?” dediler. “Kendi eliyle kazanır; bundan hem kendisi yararlanır, hem de sadaka verir.” dedi. “Eğer buna güç yetiremezse?” dediler. “Zorda kalmış veya zulme uğramış olana yardım eder.” dedi. “Eğer buna da güç yetiremezse?” dediler. “Kendini kötülükten alıkoysun. Bu da sadakadır.” dedi.⁷⁷

⁷³ El-Alâî, *Câmiu't-Tahsîl*, 106; İbn Hacer, *Tabakâtu'l-Mudellisîn*, s. 20.

⁷⁴ Abdurrahman b. Ali İbnu'l-Cevzi, *el-İlelu'l-Mutenâhiye* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403) II, 677.

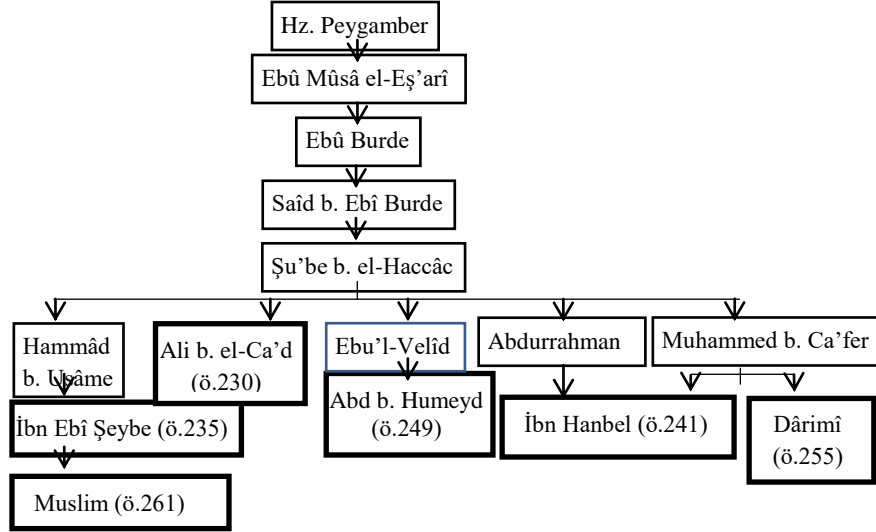
⁷⁵ Ahmed İbn Hanbel, *el-Musned*, V, 354; Muhammed b. Nasr el-Mervezî, *Tâ'zîmu Kadri's-Salât* (Medine Mektebetu'd-Dâr, 1406) II, 822; Muhammed b. İshak İbn Huzeyme, *es-Sahîh*, (thk: Mustafa el-A'zamî) (Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1970) II, 229; İbn Hibbân, *es-Sahîh*, IV, 520.

⁷⁶ İbn Hibbân, *es-Sahîh*, VI, 281.

⁷⁷ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef* (Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1409) V, 336; Ali İbnu'l-Ca'd, *el-Musned*, (thk: Âmir Ahmed Haydar) (Beyrut: Müessesetu Nâdir, 1990) s. 92; İbn Hanbel, *el-Musned*, IV, 395, 411; Abd b. Humeyd, *el-Müsned* (Kahire: Mektebetu's-Sunne, 1988) s. 197; Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *es-Sunen* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 1407) II, 399; Muslim, 12, Zekât, 16, h. no: 1008, (II, 699).

2.6.2.İsnâd Şeması

2.6.3.İsnâd Tetkîk ve Tenkîdi

Hadisin bu tarîkinde de insan iskeletindeki kemik sayısı ile ilgili herhangi bir unsur bulunmamaktadır. Rivayetin, Şu'be'ye (ö.160/777) kadar her tabakada birer râvî tarafından nakledilmiş olması, rivayet için problemdir. İbn Ebî Şeybe ve Muslim'in râvîlerinden Ebû Usâme künyesiyle zikredilen Hammâd b. Usâme (ö.201/816) İbn Maîn⁷⁸ ve (Ahmed) İbn Hanbel'e⁷⁹ göre sika bir râvîdir. El-Ezdî (ö.374/984), onu hadis çalmak ve tedlîs yapmakla suçlamış, ancak ez-Zehebî bunun doğru olmadığını diğer münekkitlerin görüşlerine dayanarak ispatlamaya çalışmıştır. Ebû Usâme, Ashâbu'l-Hadîs'tendir.⁸⁰ Hadîsin Muhammed b. Ca'fer kanalıyla gelen senesinde önemli bir problem görünmemektedir.

2.6.4.Metin Tetkîki

Rivayet, konuyla ilgili hadislerin bulabildiğimiz en eski tarîkidir. Çeşitli kaynaklarda yer alan metinleri arasında herhangi bir ihtilaf görülmemeyen rivayette, Müslümanın bir şekilde mutlaka sadaka vermesi gerektiği üzerinde durulmakta bunun için herhangi bir gün şartı da aranmamaktadır. Öte yandan hadiste insan anatomisiyle ilgili herhangi bir bilgi de verilmemektedir. Dolayısıyla hadisin bu tarîkinin metninde eleştirilecek bir yön bulunmamaktadır.

2.7.Zeyd b. Eslem'den Gelen Rivayet

⁷⁸ İbn Ebî Hâtîm er-Râzî, *el-Cerh*, III, 132.

⁷⁹ İbnu'l-Kayserânî, I, 322.

⁸⁰ Ez-Zehebî, *Mizân*, II, 357.

2.7.1.İsnâd Zinciri

Muhammed b. Harun-er-Rab' b. Suleymân-Abdullah b. Vehb- İbn Zeyd b. Eslem-Zeyd b. Eslem.

2.7.2.İsnâd Tetkîk ve Tenkîdi

Zeyd b. Eslem'in "Allah buyurdu" diyerek başladığı rivayet, Hz. Peygamber'e ref' edilmemiştir, yani Zeyd b. Eslem'in sözü olarak görünen, mevkûf bir haberdir. Eğer bu rivayet içeriğinden dolayı hükmen merfû kabul edilecek olursa -ki hadiste kudsî hadis görüntüsü vardır.-bu durumda klasik hadis usûlü kaidelerine göre söz konusu rivayetin ref' edilmemiş olması bir problem teşkil etmektedir. Çünkü Zeyd b. Eslem tâbîndendir. Dolayısıyla hadisin senedinde kopukluk bulunmaktadır.

Rivayetin ilk kaynağı olarak görünen Zeyd b. Eslem (ö.136/753), pek çok münekkit tarafından sika görülmüştür. İbn Uyeyne (ö.198/813) onun hıfzındaki zayıflığa işaret etmiş;⁸¹ bazı münekkitler ise onun pek çok sahâbeden *irsâl* yaptığına dikkat çekmişlerdir.⁸²

Rivayeti Zeyd'den, onun oğullarından biri nakletmiştir. Ancak bunun hangi oğlu olduğu, rivayet zincirinden anlaşılamamaktadır. Kaynaklarda onun; Abdullah, Abdurrahman ve Usâme olmak üzere üç oğlunun bulunduğu, fakat her üçünün de hadis rivayeti açısından güvenilir oldukları belirtilmektedir.⁸³ Hatta onlardan Abdurrahman, mevkûf haberleri ref' etmek ve hadis metinlerindeki ifadeleri değiştirmekle itham edilmiş ve bu nedenle hadislerinin terkedilmeyi hak ettiği söylenmiştir.⁸⁴ Ebû Hâzim el-A'rac, en-Nesâî, İbn Maîn ve İbn Hanbel gibi pek çok münekkit Abdurrahman'ın zayıf bir râvî olduğunda hemfikirdirler.⁸⁵ Rivayet zincirindeki râvî, Zeyd'in oğullarından hangisi olursa olsun rivayetin sıhhati hakkındaki hüküm değişmeyecektir. Çünkü üçü de zayıf râvîlerdir.

Rivâyet, bu şekliyle hadis koleksiyonlarının hiçbirinde bulunmamaktadır. Yer aldığı kaynak ise Hicrî IV. yüzyılda yazılmış olan bir eserdir. Rivayetin, hem isnâdında kopukluk, rivayet zincirinde birden fazla zayıf râvî bulunması, hem de oldukça geç bir dönemde yazılan bir kaynaktan ferd/garib bir senetle yer alması nedenleriyle Hz. Peygamber'e ait olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir.

2.7.3.Metin

"Allah buyurdu: Âdemoğlunun 360 damarı vardır. Her gün her bir damarı için sadaka versin." Denildi ki: "Ey Rab! Buna ne mal dayanır ne de çalışma

⁸¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 341.

⁸² İbn Adiy, III, 208; ez-Zehebî, *Siyer*, V, 316; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 341.

⁸³ Cûzecânî, s. 132; İbn Adiy, I, 395; IV, 269; el-Ukaylî, II, 331.

⁸⁴ ez-Zehebî, *el-Muğnî*, II, 57.

⁸⁵ el-Buhârî, *et-Târîh*, V, 284; İbn Adiy, IV, 269.

yeter." Allah buyurdu: "Ben kuluma güç yetiremeyeceği şeyi yüklemem." "Öyleyse nasıl olacak?" diye soruldu. Allah: "Tekbir getirir, Subhânallâh, Elhamdulillâh, Lâ ilâhe illallâh ve Lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh dersin, 360 damarın her birine karşılık gelir." buyurdu.⁸⁶

2.7.4. Metin Tetkiki

Senedi oldukça zayıf olan bu tarîkin metni diğer rivayetlerden esinlenilerek uydurulmuş ve "Allah buyurdu..." ifadesiyle kudsi hadis görüntüsü verilmeye çalışılmış olduğu anlaşılmaktadır.

3. Rivayetlerin Metinleri Arasındaki Benzerlikler Farklılıklar ve Muhtemel Orijinal Metin

Yukarıdaki metinlerde de görüldüğü üzere hadislerin râvîleri, söz konusu hadisleri iyi ezberleyememişler veya manen rivayeti tercih etmişlerdir. Hadisleri ezberlemedeki bu olumsuzlukları veya hadis metinleri üzerindeki tasarrufları derli toplu görebilmek amacıyla rivayetlerdeki unsurlar tablo halinde aşağıda sunulacaktır. Tabloda 1'den 7'ye kadar sayıların sıralandığı satır sahâbe tabakasındaki râvîleri, hemen altındaki satırda yer alan rakamlar da bu râvîlerden rivayet edilen tarîkleri belirtmektedir. (1) Ebû Hureyre'den, (2) İbn Abbâs'tan, (3) Hz. Âişe'den, (4) Ebû Zerr, (5) Ebû Burayde, (6) Ebû Mûsâ ve (7) rakamı Zeyd b. Eslem'den gelen rivayetleri temsil etmektedir.

HADİSLER	1			2		3	4				5		6	7
	1	2	3	1	2	1	1	2	3	4	1	2	1	1
HADİSTEKİ UNSURLAR														
Kemik sayısı yok	*	*					*	*	*	*			*	
360 kemik ve 360 sülâmâ			*											
360 sülâmâ, kemik ve mafsâl				*										
360 sülâmâ ve 360 mafsâl						*								
360 mafsâl					*						*	*		
360 damar														*
Maddî yardım (Sadaka)	*												*	
Yoldaki eza verici şeyi kaldırmak	*	*	*	*	*	*						*		
İyiliği emretmek, kötülüğü	*		*			*	*	*	*					

⁸⁶Abdullah b. Muhammed el-İsbahânî, *Kitâbu'l-Azame* (Riyad, 1408) V, 1621.

yetiremezse?" dediler. "Zorda kalmış veya zulme uğramış olana yardım eder." dedi. "Eğer buna da güç yetiremezse?" dediler. "Kendini kötülükten alıkoysun. Bu da sadakadır." dedi.⁸⁷ şeklindeki Ebû Mûsâ el-Eş'arî rivayeti olmalıdır. Çünkü bu metin: a)Senedi sahîh görünen iki metinden biri ve kaynak olarak en eski olanıdır. b)Metninde diğer rivayetteki, iyiliği emretmek kötülükten alıkoymak yerine kuşluk namazı kılmayı tavsiye etmek gibi, bir Müslümanı toplum düzenini sağlamak yerine atalet sevk eden mantıksal bir olumsuzluk bulunmamaktadır. c)Bilime aykırı unsurlar bulunmamaktadır. d)Kişinin güç yetirebildiği oranda sadaka vermesi tavsiye edildiği için Müslümanları hem iyilik yapmaya teşvik etmekte, hem de İslâm'ın kolaylık prensibine uygunluk arz etmektedir.

4.Hadisteki Unsurların Bilimsel Verilerle Karşılaştırılması

Rivayetlerdeki; insanın anatomik yapısında 360 kemik, sülâmâ (çok ince kemikler), mafsallık veya damar bulunduğu bilgileri anatomi bilimi alanına girmektedir. Rivayetin, *Ebû Zerr* ve *Ebû Mûsâ el-Eş'arî* tariflerinde, bilimin ilgi alanına giren bilgi bulunmamaktadır.

Anatomi uzmanlarının ulaştıkları bilimsel verilere göre insan iskeletinde, doğumda yaklaşık 300 kadar⁸⁸ çocuklarda 222-223⁸⁹ normal, ergin bir insan iskeletinde ise 206 kemik⁹⁰ bulunmaktadır. Bu sayıya en küçük kemikler de dâhildir. Yani 360 kemik ve buna ilaveten 360 sülâmâ bulunduğu bilgisi bilimsel verilere aykırı bir bilgidir.

Eklemler/mafsallar kemiklerin birleşme yeri olduğuna göre mantıksal olarak kemik sayısına nazaran daha az olduğu anlaşılacaktır. Damar sayısının, kılcal damarlar da hesaba katıldığında Zeyd b. Eslem rivayetinde ifade edilen 360 rakamıyla kıyaslanmayacak kadar çok olduğu muhakkaktır. Dolayısıyla hadisteki bu bilgiler de bilimsel verilere aykırıdır.

5. Rivayetlerdeki 360 Kemik vs. Bilgiler Hakkındaki Yorumlar

Klasik hadis şerhlerinde, ilgili rivayetlerdeki 360 rakamı üzerine dikkate değer bir yorum ya da itiraz bulunmamaktadır. Onlar, ağırlıklı olarak ilgili hadislerin içeriğindeki sadaka ile ilgili konuların şerhine yoğunlaşmışlardır. Kanaatimizce bunun nedeni, hadislerdeki bu tür bilgilerin genellikle vahiy ürünü olarak değerlendirildiğinden, rivayetteki bilgilerin doğruluğundan şüphe edilmemesidir.

⁸⁷ İbn Ebî Şeybe, V, 336; İbnü'l-Ca'd, s. 92; İbn Hanbel, *el-Musned*, IV, 395, 411; Abd b. Humejd, *el-Musned*, s. 197; ed-Dârimî, II, 399; Muslim, 12, Zekât, 16, h. no: 1008, (II, 699).

⁸⁸ Abdurrahman Aktümsek, *Anatomi ve Fizyoloji* (Ankara: Nobel yay. 2001) s. 10.

⁸⁹ Ahmet Çimen, *Anatomi* (Bursa, 1996) s. 9.

⁹⁰ İbrahim Veli Odar, *Anatomi Ders Kitabı* (b.y. 1984). s. 10; Aktümsek, s. 10; Çimen, *Anatomi* s. 9; Robert Carola, John P. Harley, Charles R. Noback; *Human Anatomy and Physiology* (USA: Mc Graw-Hill Inc., 1992) s. 167.

H. VIII. asırda yaşamış olan İbn Receb'in (ö.795/1393) bu hadislerle ilgili olarak söylediği şu sözleri, hadislerle ilgili yukarıdaki değerlendirmeye istisna teşkil edecek yorumlardandır: "Rey sahibi bilginler, vücudun bütün kemiklerinin 248 adet olduğunu söylemektedirler. Bazılarına göre bu sayı 360'tır. Duyu organlarıyla hissedilen (görünen) kemiklerin sayısı ise 265'tir. Bunun dışında çok küçük olup görünmeyen ve sümsümaniyât (küçük ve ince) diye isimlendirilen kemikler de vardır. Hadisler bu açıklamayı tasdik etmektedir. Sülâmâ kelimesiyle bu kemikler kastedilmiş olmalıdır. Kelimenin aslı, devenin en küçük kemiklerine verilen isime dayanır."⁹¹

Burada çok açık olan bir durum vardır ki, İbn Receb hadisin doğru olduğunu ispatlamak amacıyla gözle görülenler dışında, bir de görülemeyen kemiklerin bulunduğunu bilime tasdik ettirmeye çalışmış, ya da kendi dönemindeki inançları yansıtmıştır.

Öte yandan İbn Receb'in, "rey sahibi bilginler" in verdiğini iddia ettiği, insan iskeletinde 248 kemik bulunduğuna dair bilginin Yahudi kaynaklı olduğunu söylememiz gerekiyor.⁹²

İlgili hadisler, çağdaş bilimin tasdik ettiği, mucize bilgiler sunduğu iddiasıyla kimi Müslümanlar tarafından yeniden yorumlanmaya çalışılmıştır. Bu yorumlarda kemik ve eklem kavramları ön plana çıkarılmış görünmektedir. Hâlbuki bunların her ikisi de ayrı kavramlardır. Üstelik ilgili hadislerin farklı tarihlerinde bunların her ikisinin de aynı anda anıldığı gibi, bunların yanında sülâmâ/küçük, ince kemik ve damar kavramları da kullanılmıştır. Bunlara dair birkaç örnek vermek yerinde olacaktır.

Naim Tatlıcı isimli bir yazar, bir internet sitesinde yayımladığı; "İnsan Vücudunda 360 Eklem Olduğunu Belirten Hadisi Nasıl Anlamak Gerekir?" başlıklı yazısında, bazı rivayetlerde geçen 360 eklem ifadesinin, milattan önceki tarihlerde Budist ve Çin kaynaklarında bu meyanda bilgilerin bulunduğunu bilmesine rağmen bu bilgilerin Hz. Peygamber'in bir mucizesi olabileceğini kabul etmekte ve hadise yönelik itirazda bulunanları hadis düşmanlığı/ inkârcılığı yapmakla itham etmektedir.⁹³

Bir akademisyen olan Hamid Ahmed Hamid de, "The Journey of Faith Inside the Human Body" başlığıyla kaleme aldığı makalesinde, bu rivayetlerdeki söz konusu bilgiyi, doğruluğu ispatlanmış bilimsel gerçeklermiş gibi sunmuştur. Zaghlul Naggar'ın, naklettiği bu makalede, insan iskeleti bölümlere ayrılarak her bölümde kaç eklem bulunduğu sıralanmıştır. Sonuçta da

⁹¹Ebu'l-Ferec İbn Receb, *Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1408) s. 242.

⁹² A. F. Rudolf Hoernle, *Studies in the Medicine of Ancient India* (New Delhi/India: Ashok Kumar Mittal Concept Publishing Company, 1994) p. VIII.

⁹³ <http://www.aklatakilanlar.com/insan-vucudunda-360-eklem-oldugunu-belirten-hadisi-nasil-anlamak-gerekir/> Erişim:20.04.2017.

bunların, 1400 yıl öncesinden Hz. Peygamber'e verilen mucize bilgiler⁹⁴ olduğu iddia edilmiştir.⁹⁵ Bu ve benzeri bilgiler doğru kabul edilerek onlarca internet sitesinde alıntılanmıştır. Meselâ bir web sayfasında, insan bedeninde 360 eklem bulunduğu bilgisinin doğruluğunu ispatlama sadedinde yedi madde halinde iddialar sunulmuştur. Bunlardan birinde, bebeklerde 300 civarında, yetişkin insan bedeninde 206 kemik ve 360 eklem; bir diğesinde 213 kemik ve 360 eklem olduğuna dair iddialar bulunmaktadır. Bu iddiaların temel eksenini, insan bedeninde 360 eklem bulunduğuna dair hadis rivayeti üzerine kurgulanmış görmektedir.⁹⁶ Bu web sayfasında yer alan iddialar, özellikle Hamid Ahmed Hamid'in makalesindekiler, onlarca web sayfasında konuya delil olarak ileri sürülmüştür. "360 bones", "360 kemik", "360 joints" ve "360 eklem" kelimeleri web tarayıcılarında arandığında bu iddialara ulaşmak mümkündür.

Yukarıda zikrettiğimiz örnek haricinde başka web sayfalarında da insan bedeninde 360 eklem yanında; bebeklerde 300 civarında, yetişkinlerde ise 206 kemik bulunduğu iddiası bulunmaktadır.⁹⁷ Bu oldukça ilginç bir durumdur. Zira eklemler kemiklerin birleşme noktaları olduğuna göre, nasıl olup ta eklem sayısının kemik sayısının yaklaşık iki katı olabildiği açıklanmaya muhtaçtır.

6.Rivayetlerdeki 360 Rakamının Kaynağı Üzerine Değerlendirme

İnsan iskeletinde 360 kemik ya da eklem bulunduğu şeklindeki bilgi, muhtemelen İslâm öncesi dönemin antik dînî kaynaklarından; Çin ve Hint Kültüründen alınmıştır.

Hinduizm'in kutsal kitaplarından olan, mistik dînî görüşlerle geleneksel tıbbın iç içe geçtiği bilgiler içeren Ayurveda'nın yazarlarından Susruta insan iskeletinde 300 kemik bulunduğunu iddia ederek bir liste sunmuştur.⁹⁸ Eserin, Susruta'dan oldukça uzun bir zaman sonra M. Ö. III. Yüzyılda yaşayan bir başka yazarı Charaka'nın listesine göre bu rakam 360'tır.⁹⁹ Bu liste farklı Budistler tarafından 360 rakamı değişmemek kaydıyla sürekli güncellenmiş ve listedeki vücut bölümlerine göre kemik sayıları, Ayurveda yazarlarına göre değişiklik göstermiştir.¹⁰⁰ Öyle anlaşılmaktadır ki, kemik

⁹⁴ Hadis rivayetlerinde geçen Hz. Peygamber'in Mucizeleriyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Köycü, Erdoğan, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Mu'cizeleri, Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, 2014, sy. 2, I, 57-79.

⁹⁵ Zaghul Naggar, *Treasures, in the Sunnah: a Scientific Approach* (Cairo/Egypt: Al-Falah Foundation, 2005) II, 46-47.

⁹⁶ http://answering-christianity.com/360_joints.htm Erişim:20.04.2017.

⁹⁷ <http://www.buzzle.com/articles/joints-in-the-body.html>; <http://www.answering-islam.org/Responses/Osama/360joints.htm> Erişim:20.04.2017.

⁹⁸ Hoernle, s. 70.

⁹⁹ Hoernle, s. 22-23.

¹⁰⁰ Hoernle, s. 53.

sayısının 360 rakamına tamamlanabilmesi için büyük bir çaba sarf edilmiş, zorlama yorumlara gidilmiştir. Mesela dişler ve dişlerin yerleştiği soketler ayrı kemik kabul edilmiş, tırnak ve kırkıdaklar kemik olarak sayılmış¹⁰¹, hatta iskelette hiç olmayan kemikler ihdas edilebilmiştir.¹⁰²

İnsan iskeletinde 360 kemik bulunduğuna dair bilginin, Çin kültürünü de etkilediği görülmektedir. M. Ö. II. asırda yaşamış olan Çinli düşünür Dong Zhongshu (m.ö.195–115), insan bedeni ile Cennet arasında bir benzerlik kurma çabasındadır. Ona göre Cennet'te 360 gün insanda 360 kemik vardır. Aynı şekilde insan vücudundaki kemikler yeryüzü şekilleriyle örtüşmektedir. Kulakları ve gözleri tıpkı güneş ve ay gibi parlak ve keskindir. Vücudunda bulunan oyuk ve damarlar yeryüzündeki nehirler ve vadilere benzemektedir. Cennet'in nasıl öfke ve sevinci varsa, insanın da kalbinde mutluluk ve hüznü vardır.¹⁰³

Hint ve Çin kültüründeki bu yorumlar ilk dönem Müslüman sūfîlerini de oldukça etkilemiş görünmektedir. Onlar da kadim zamanların Hint ve Çin antropomorfizminden ve mitolojilerinden etkilenerek mistik bir yorumla insan bedenini doğa ile özdeşleştirmek için yine 360 rakamını kullanmışlardır. Onlara göre 360 kemik, ya da eklem yılın 360 gününe, 360 cennete veya 360 dağa; on iki büyük kemik ise yılın aylarına karşılık gelir.¹⁰⁴ Bu bilgiler, İslâm'ın ilk yüzyılında Sūfîler ve Ehl-i Kitap tarafından Hadis Kültürüne dâhil edilmiş olmalıdır.

Nitekim antik kültürlerin İslâm'a geçmesine kaynaklık etmiş olanlardan Vehb b. Munebbih (ö.114/732) insan anatomisini edebî bir üslupla şöyle anlatmıştır:

“Allah, Âdem'i yarattığı zaman [vücudunda] 9 kapı yaptı; yedisi başında, ikisi bedeninde... Onun aklını beyninde, sevincini böbreklerinde, öfke ve acımasını karaciğerinde, heves ve nefesini akciğerinde, gülmesini dalağında, mutluluk ve hüznünü yüzünde, sıkıntılarını göğsünde, şehvetini cinsel organında, gelecek neslini sırt omurgasında, gücünü menisinde yarattı. Onun ellerine ve ayaklarına güç vermesi için onar parmak verdi. İki kapı verdi; kalbi onlarla duysun diye. İki kapı daha verdi; kalbi onlarla görsün diye; onlar bedeninin aydınlığıdır. Bir kapı verdi; onunla gıdasını alsın diye. Sözüünü açıklaması için bir dil, her şeyin tadını alması için bir damak verdi. İki burun deliği verdi; her şeyin kokusunu bilsin diye. İki kapı verdi; yediğinin ve içtiğinin artığı oradan çıksın diye. Onda 360 mafsâl (eklem) ,

¹⁰¹ Hoernle, s. 81.

¹⁰² Hoernle, s. 28-29.

¹⁰³ Ji Xianlin, Jiang Zhongxin, Daisaku Ikeda; “Special Series: Dialogues on Eastern Wisdom I” *The Journal of Oriental Studies* V. XI, (2011). p. 47. <http://www.iop.or.jp/journal11.html> Erişim: 20.04.2017; Julia Ching, *The Religious Thought of Chu Hsi*, (Oxford University Press, 2000), p.7

¹⁰⁴ S. Kugle, *Sufis and Saints Bodies: Mysticism. Corporeality and Sacred Power In Islam* (The University of North Carolina Press, 2007) p. 44.

360 kemik, 360 sâkin damar, 360 coşkun damar yarattı. Coşkun damarlardan biri sâkinleşir, sâkin damarlardan biri coşarsa yaşamak ona fayda vermez.”¹⁰⁵

Sonuç

360 rakamını içeren yukarıdaki rivayetlerin senetlerindeki bazı râvîlerin güvenilir olmaması, bazı sahâbîlerden gelen rivayetlerde de 360 rakamına yer verilmemiş olması ve Vehb b. Munebbih’in kendisine ait olan yukarıdaki sözler de göstermektedir ki, insan iskeletinde 360 kemik/eklem olduğu bilgileri, o dönemin bilimsel gelişmelerinin bir ürünü veya vahiyden alınan bilgilerden değildir. Söz konusu bilgiler, İslâm’ın gelişinden asırlar önce uzak doğuda ortaya çıkmış olan bilgilerdir. Bunların, bilimden ziyade dînî inançların sembolize edilmesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Buna göre söz konusu bilgilerin hadisler içinde yer almasının muhtemel üç nedeni bulunmaktadır. Birincisi, hadislerin tedvin ve tasnif edildiği dönemlerde, müslümanların Uzakdoğu kültürüyle tanışması sonucu bu bilgiler sûfilerce alınmış, ilgili hadislere idrâc edilmiştir. İkincisi, müslüman olan Yahudi ve Hıristiyan ya da başka din mensuplarının naklettiği bu bilgiler, hadisi teyit etmesi ya da vahiy unsuru olarak algılanmasına zemin hazırlamak amacıyla raviler tarafından idrac edilmiştir. Üçüncü ihtimal ise İslam öncesi dönemde değişik sebeplerle Arap Yarımadası’na seyahat eden Uzakdoğulularca getirilmiş olan bu bilgiler, Hz. Peygamber tarafından yaşadığı dönemde hazır bulunarak kullanılmıştır. Kanaatimize göre bunlardan üçüncüsü oldukça zayıf bir ihtimaldir. Zira söz konusu bilgileri içeren hadislerin bulunduğu kaynakların en eskilerinde ve sonraki kaynaklarda bulunanların bazılarında bu bilgilere yer verilmemiştir. Bu bilgilerin Hz. Peygamber’e vahiy yoluyla verilmiş olma ihtimali ise hiç bulunmamaktadır. Zira bu rakamlar ilgili hadislerin büyük bir bölümünde bulunmamaktadır. Ayrıca bu bilgiler vâkıya aykırıdır. Rivayetlerin sadaka ile ilgili olan bölümlerinin çok farklı bilgiler içermesi de ravilerin ilgili hadisin metnine fazlaca müdahale ettikleri anlamına gelmektedir.

Kaynakça

- Abd b. Humeyd, *el-Müsned*, Kahire: Mektebetu’s-Sunne, 1988.
- Aktümsek, Abdurrahman, *Anatomi ve Fizyoloji*, Ankara: Nobel yay., 2001.
- Alâî, Ebû Said b. Halil, *Câmiu’t-Tahsîl*, Beyrut: Âlemu’l-Kutub, 1986.
- Bâcî, Suleymân b. Halef, *et-Ta’dîl ve’t-Tecrîh*, (thk: Ebû Lubâbe Huseyn) Riyad: Dâru’l-Livâ’, 1986.

¹⁰⁵Abdumelik İbn Habîb el-Endelüsî, *et-Tibbu’n-Nebevî*, (Şerh ve thk: Muhammed Ali el-Bâr) (Beyrut, 1993) s. 30-31.

- El-Beyhakî, Ahmed b. el Huseyn; *es-Sunenu'l-Kubrâ*, (thk: Muhammed Abdulkâdir Ata) Mekke: Mektebetu Dâru Elbaz, 1994.
- El-Beyhakî, Ahmed b. el Huseyn, *Şuabu'l-Îmân*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1410.
- El-Buharî, Muhammed b. İsmail, *el-Edebu'l Mufred*, Beyrut, 1989.
- El-Buharî, Muhammed b. İsmail; *es-Sahîh*, (thk: Mustafa Dîb el-Buğâ) Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1990.
- El-Buharî, Muhammed b. İsmail, *et-Târîhu'l Kebîr*, (thk: es-Seyyid Hâşim en-Nedvî) Beyrut: Dâru'l Fikr, t.y.
- Carola, Robert-John P. Harley-Charles R. Noback, *Human Anatomy and Physiology*, USA: Mc Graw-Hill İnc., 1992.
- El-Cûzecânî, İbrâhim b. Ya'kûb, *Ahvâlu'r-Ricâl*, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1405.
- Çimen, Ahmet, *Anatomi*, Bursa, 1996.
- Ed-Dârimî, Abdullah b. Abdirrahman, *es-Sunen*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 1407.
- Ebû Avâne, Yakub b. İshak, *el-Musned*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1998.
- Ebû Dâvûd, Suleyman b. el-Eş'as, *es-Sunen*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.
- Ebû Ya'la, Ahmed b. Ali; *el-Musned*, Dîmaşk, 1984.
- Hoernle, A. F. R. *Studies in the Medicine of Ancient India*, New Delhi/India: Ashok Kumar Mittal Concept Publishing Company, 1994.
- El-Iclî, Ahmed b. Abdillâh, *Ma'rifetu's-Sikât*, Medine, 1985.
- El-Isbahânî, Abdullah b. Muhammed, *Kitâbu'l-Azame*, Riyad, 1408.
- İbn Adiy, Abdullah el-Curcânî, *el-Kâmil fî Duafâir-Ricâl*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988.
- İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Abdurrahman, el-Ilel, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1405.
- İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Abdurrahman, *Kitâbul-Cerh ve't-Ta'dîl*, Beyrut: İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, 1952.
- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman, el-Merâsîl, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1397.
- İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1409.
- İbn Habîb, Abdulmelik el-Endelüsî, *et-Tıbbu'n-Nebevî*, (Şerh ve thk. Muhammed Ali el-Bâr) Beyrut, 1993.
- İbn Hacer el-Askalânî, *Tabakâtu'l-Mudellisîn*, Amman: Mektebetu'l-Menâr, 1983.

- İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984.
- İbn Hanbel, Ahmed, *el-Ilel ve Ma'rifeti'r-Ricâl*, Beyrut; Mektebetu'l-İslâmî, 1988.
- İbn Hanbel, Ahmed, *Kitâbu'l-Ilel*, (thk: Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî) Riyâd: Mektebetu'l-Maârif, 1409
- İbn Hanbel, Ahmed, *el-Musned*, Mısır: Muessesetu Kurtuba, t.y.
- İbn Hibbân, Muhammed, *el-Mecrûhîn*, (thk: Mahmûd İbrahim Zâyed) Haleb: Dâru'l-Va'y, t.y.,
- İbn Hibbân, Muhammed, *es-Sahih*, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1993.
- İbn Hibbân, Muhammed, *Kitâbu's-Sikât*, (thk., es-Seyyid Şerefuddin Ahmed) Beyrut: Dâru'l Fikr, 1975.
- İbn Huzeyme, Muhammed b. İshak, *es-Sahih*, (thk: Mustafa el-A'zamî) Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1970.
- İbn Receb, Ebu'l-Ferec, *Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1408.
- İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabakatu'l Kübrâ*, Dâru Sâdır, Beyrut, t.y.
- İbnu'l-Ca'd, Ali, *el-Müsned*, (thk: Âmir Ahmed Haydar) Beyrut: Müessesetu Nâdir, 1990.
- İbnu'l-Cevzi, Abdurrahman b. Ali, *ed-Duafa ve'l Metrûkîn*, (thk. Abdullah el-Kadî) Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406.
- İbnu'l-Cevzi, Abdurrahman b. Ali, *el-Ilelu'l-Mutenâhiye*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403.
- İbnu'l-Kayserânî, Muhammed b. Tâhir el-Makdisî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, (thk: Hamdî Abdulmecîd İsmâil es-Selefi) Riyâd, 1415.
- Ching, Julia, *The Religious Thought of Chu Hsi*, Oxford University Press, 2000.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis Usûlü*, Ankara, 1987.
- Köycü, Erdoğan, *el-Mizzî'nin Hadis İlmi'ndeki Yeri*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2013.
- Köycü, Erdoğan, *Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Mu'cizeleri*, Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, 2014, sy. 2, I, 57-79.
- Köycü, Erdoğan, *Şu'be b. el-Haccâc'ın Hayatı ve Hadis İlmi'ndeki Yeri*, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 2016, sy. 8, V, 3099-3124.
- Kugle, S., *Sufis and Saints Bodies: Mysticism. Corporeality and Sacred Power In Islam*, The University of North Carolina Press, 2007.

El-Mervezî, Muhammed b. Nasr, *Ta'zîmu Kadru's-Salât*, Medine: Mektebetu'd-Dâr, 1406.

El-Mizzî, Yusuf b. ez-Zekî, *Tehzîbu'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1980.

Muslim b. el-Haccâc, *es-Sahîh*, (thk: M. F. Abdalbaki) Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, t.y.

Naggar, Zaghlul, *Treasures, in the Sunnah: a Scientific Approach*, Cairo/Egypt: Al-Falah Foundation, 2005.

En-Nesâî, Ebû Abdurrahman, *ed-Duafâ' ve'l-Metrûkîn*, (thk: Mahmûd İbrahim Zâyed) Haleb: Dâru'l-Va'y, 1369.

En-Nesâî, Ebû Abdurrahman, *es-Sunenu'l-Kubrâ*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1991.

Odar, İbrahim Veli; *Anatomi Ders Kitabı*, b.y. 1984.

Oruçan, Osman, *Hadis ve Bilim*, TDV Yay. Ankara 2011.

Taberânî, Suleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, (thk: Hamdi b. Abdilmecîd), Musul: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1983.

El-Ukaylî, Ebû Ca'fer, *Kitâbu'd-Duafâi'l-Kebîr*, Beyrut, 1984.

Xianlin, Ji, Jiang Zhongxin, Daisaku Ikeda, "Special Series: Dialogues on Eastern Wisdom I" *Journal of Oriental Studies* V. XI, 2011.

Ez-Zehebî, Şemsuddin Muhammed, *Mîzânu'l İtidal fi Nakdi'r-Rical*, Beyrut: Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, 1995.

Ez-Zehebî, Şemsuddin Muhammed, *el-Muğnî fi'd-Duafâ'*, (thk: Nûruddin Itr) b.y., t.y.

Ez-Zehebî, Şemsuddin Muhammed, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Beyrut, 1413.

<http://www.aklatakilanlar.com/insan-vucudunda-360-eklem-oldugunu-belirten-hadisi-nasil-anlamak-gerekir/>

http://answering-christianity.com/360_joints.htm

<http://www.answering-islam.org/Responses/Osama/360joints.htm>

<http://www.buzzle.com/articles/joints-in-the-body.html>

<http://www.iop.or.jp/Journal11.html>

